

SELÇUKLULAR DEVRİNDE KÜLTÜREL DURUM

BEDİ^cULLÂH DEBİRÎ NEJÂD *

Çeviren: MÜRSEL ÖZTÜRK **

Selçuklular, Oğuz¹ ve Hazar Türkmenlerinden olup, Samanoğulları devletinin parlak günlerinde Aral yani Harzem ovasında, Hazar Denizi'nin doğu kıyıları ile Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin yukarı vâdilerinde oturuyorlardı. Bu şekilde bir taraftan Oğuz ve Kariğ (Halac) Türkmenleriyle, diğer taraftan da Maverâünnehir'de oturan Müslümanlarla komşu idiler. Müslüman bölgelere yakın yerlerde oturmaları sebebiyle İslâmiyeti kabul etmişler, Samanoğulları emirlerinin Türkistan hanlarına ve Turan'ın Müslüman olmayan halkına karşı verdiği savaşlarda Samanoğullarının yanında yer almışlardı. Samanoğulları, Müslüman olmaları ve kendilerini desteklemeleri yüzünden onlara, hâkimiyetleri altında bulunan bölgelerde serbest dolaşma ve yerleşme izni vermişti. İşte bu izinden faydalanan Selçuk'un atası Selçûk ibn Duğak (Tağkan),² Samanoğulları devletinin son zamanlarında kendine bağlı kabilelerle birlikte Turan'dan kalkıp Müslümanların oturduğu Cend'e, Seyhun nehri sahillerine ve bu nehrin yukarı yatağına yâni Türkistan'a yakın yerlere gelip yerleştiler.

“Güzel huyluluğu ve iyiliğiyle şöhet kazanmış olan bu Selçuk'un hepsi de yönetici olacak şekilde çok iyi yetiştirilmiş beş oğlu vardı. Bunların adları: İsrâil, Mikâil, Musa Yabğû, Yûnus ve Yûsuf idi. İnsanlarının ve mallarının sayısı büyük bir hızla arttı. Gelirleri ayın dolunayda ulaştığı seviye gibi en

* Dr. Bedî^cullâh Debîrî Nejâd, *Seyr-i Ferheng der^c Ahd-i Selçûkt-yân*, Honer ve Mermom, sayı: 124-125 (1351 h.ş./1973), s. 69 vd.

Doçent Dr., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

¹ Oğuz kelimesi daha sonraları Guz şeklini almıştır. Samaniler Oğuz Türkmenlerinden kalabalık bir grubu, oturdukları yerden kaldırıp Maverâünnehr'in Kuzey kısımlarına yerleştirdiler. Reislerinin adı Selçuk olan bu Türkmen kabilesi önce Harzem'in güneyinde yerleştiler, Selçuk'un ölümünden sonra da yavaş yavaş Buhara'nın kuzey-doğusunda bulunan Nür bölgesine geçtiler.

² Selçuk ibn Duğak, Gugce Hoca'nın (Yeşil renk Türklere göre kutsaldır. Bu kelime yeşile ait anlamına gelir.) oğlu Tuğşurmuş'un (manası; saldıran) soyundan olup çadır kuran; Duğak veya (Tokan), demir yaylı demektir.

yüksek seviyeye çıktı. İşbilen ve yiğit insanların çevrelerine toplanmasıyla kemiyet ve keyfiyet bakımından bir çığ gibi büyüdüler.”³

Selçuk'tan sonra oğulları birbiri peşinden sırasıyla kavmin yönetimini ellerine aldılar. Bunlar, durup dinlenmeden çalışarak Selçuklu idaresinin yayılıp gelişmesine ve dolayısıyla İslâm medeniyetinin ve kültürünün ilerlemesine büyük hizmetlerde bulundular. Selçuklu padişahları hakkında yazılmış olan eserlere bakarsak, daha önce İran topraklarında hüküm sürmüş olan Irak ve Horasan padişahları, Tâhirîler, Şaffârîler, Sâmânîler, Deylemliler ve Gûrlular hanedanları zamanında Selçuklu hanedanı zamanında olduğu kadar İslâmiyetin yayılması, tarihî binaların yapılıp yaşatılması, mescitlerin ve dinî binaların çoğaltılması ve vakıfların geliştirilmesi konularında çaba gösterilmediği ortaya çıkar.

Râhatu's-Şudur u Âyetu's Surûr'un yazarı, Selçuklu hanedanı mensuplarının edebiyat sevgileri, âlimleri koruyup teşvik etmeleri ve İslâmiyeti yaymaları konularında şöyle söylüyor:⁴ “... Selçuklu padişahlarının âlimleri himaye ve teşvik etmeleri, ilme önem vermeleri yüzünden başta İrakeyn ve Horasan bölgeleri olmak üzere bütün ülkede çok sayıda âlim yetişti. Bunlar fıkıh kitapları yazıp hadis ve haberleri topladılar. Kur'an ilimleri, tefsir ve hadis konularında öyle eser verdiler ki İslâmiyet kalplere yerleşti ve sapıkların iştahları kursaklarında kaldı. Felsefeciler, Tenasüh taraftarları ve Dehrîler isteyerek veya istemeyerek şeriat hükümlerine ve Ümmet-i Muḥammed'in müftülerine uydular. Herkes “Bütün yollar kapalıdır, yalnız Muḥammed'in yolu açıktır” sözünde karar kıldı. Büyük âlimlerin herbiri, bir Selçuklu sultanının eğitimi için emek harcadı. Hâce İmâm Faḥruddîn Kûfî, Hâce Burhân, Ebû'l-Fazl Kirmânî, Hâce İmâm Hüsâm Buḥârî, Muḥammed Manşûr Seraḥsî, Nâtîkî, Naşuhî ve Mes'ûdî gibi âlimlerin isabetli fetvaları ve Selçuklu padişahlarının bu konudaki titizlikleri yüzünden halk şeriat yolunda tutuldu. Padişah, vezir, emir, asker, halk herkes emlak ve iktâ konularında şeriate ve din imamlarının fetvalarına göre hareket ettiğinden dolayı ülke mamur ve şehirler meskun oldu. Padişahlar, ‘Âlimlerle sohbet eden vakur, cahillerle sohbet eden hakir olur’ sözüne göre hareket ettiler. Vilâyet yöneticisi olan emirler, padişahın politikasını uyguluyarak halka iyi davrandılar. Devlet memurlarının asıl görevi halka kolaylık ve müsamaha göstermekti. Bu yüzden hem halk refah içinde hem de yöneticiler rahat kaldılar. O devlette kötü kişilere,

³ Zahiruddin Nişaburî, *Selçuk-nâme*, s. 10.

⁴ Muḥammed 'Alî ibn Suleymân er-Râvendî, *Râhetu's-Şudur ve Âyetu's Surûr*, Muḥammed İkbâl neşri (*Gibb Memorial Series*), London 1921, s. 29 vd.

gammazlara, sapık dinlilere yer yoktu. O devirde başka ülkelerde halka yapılan zulüm ve eziyete onların ülkesinde rastlanmıyordu. Onların zamanında ordu iyi donatılmış, padişah ve halk rahat ve zengindi...”

Selçuklu kabilesinden birkaç bin aile Gazneli Sultan Mahmud’un (390-421/999-1030) izniyle başta Horasan olmak üzere Doğu İran’a yerleştiler. Kabilenin başında Tuğrul ve kardeşi bulunuyordu. Bunlar, Sultan Mahmud’un ölümünden sonra baş kaldırıp İran’ın batısına ve güneyine doğru yürüdüler. 450/1058 yılında Bağdat’ı aldılar. Çağrı o günlerde öldü. Alparslan, babası Tuğrul tarafından Horasan valiliğine tayin edildi. Babasının 455/1063 yılında ölümü üzerine onun yerine tahta çıktı.

Alparslan, 10 yıl padişahlık yapıp ülkesinin topraklarını genişlettikten sonra vefat etti. Büyük oğlu Melikşah 465/1072 yılında onun yerine geçti.

Melikşah ve oğulları zamanında, ‘Amîdü’l-Mülk Kündürî ve Hâce Nizâmü’l-Mülk gibi değerli vezirlerin büyük katkılarıyla ilim ve kültürde şaşılacak derecede büyük bir gelişme ve ilerleme sağlandı. Başta Melikşah olmak üzere Selçuklu padişahlarının becerikliliği ve yukarıda andığımız vezirlerin ileri görüşlülüğü sayesinde Doğu Türkistan’dan Aden’e kadar uzanan toprakların idaresi tek bir bayrak altında toplandı ve bu topraklarda genel bir huzur ve refah ortamı kuruldu.

Selçuklu devleti büyük bir hızla gelişerek Doğu Roma İmparatorluğu’nun elinde bulunan Küçük Asya’yı aldı. Böylece topraklarını Akdeniz sahillerine ve Mısır’da hüküm süren Fatimilerin topraklarına kadar genişleterek 470/1077 yılında bir cihan devleti, bir imparatorluk oldu.⁵

Bu hızlı gelişmenin en önemli sebepleri olarak Selçuklu padişahlarının yetenekli oluşlarını, bozkırların zor hayat şartlarına alışmış olan Türkmenlerin zengin bölgeleri fethetmeye şiddetle ihtiyaç duymalarını, çevik olmaları ve çok uzun mesafeleri yorgunluk duymadan kısa zamanda kat’etmelerini, bunların emri altında bulunan Oğuz Türklerinin ve diğer Türk kabilelerinin kahraman ve savaşçı oluşlarını gösterebiliriz.

Selçuklu devletinin fetihleri ve zaferleri Melikşah’ın (465-485/1072-1092) ölümüne kadar devam etti. Onun ve babası Alparslan’ın (455-465/1062-1072) veziri Nizâm’ül-Mülk’ün de büyük katkılarıyla bu devlet, ulaşabileceği en yüksek noktaya erişti. Bu devirde Selçukoğulları yönetimi, göçebe bir kabile yönetiminden düzenli bir devlet yönetimine dönüştü.

⁵ Zabihullâh Şafâ, *Târîh-i Edebiyât der Irân*, Tahran 1332 ş (1953), cilt 2, s. 10.

Nizâmü'l-Mülk'ün Selçukoğulları yönetiminde önemli bir yeri vardır. Bu büyük insan, padişahlardan aldığı geniş yetkilerle uzun süre ülke yönetiminde söz sahibi olmuş, bu geniş ülkenin iyi idare edilmesinde önemli rol oynamıştır. Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ün yardımıyla İran'ın batısında Rumlara ait şehirleri aldı. Bu fetihten bir yıl sonra Alparslan, Ceyhun nehrini geçip Selçuk ibn Duğak'ın kabrinin bulunduğu Cend üzerine yürüdü. Cend bölgesinin valisi savaş yapmadan onun yönetimi altına girdi. Alparslan, 458/1065 yılında oğlu Melikşah'ı emirlerinin de görüşünü alarak resmen veliaht tayin etti.

Adil olan ve adalet yayan Melikşah'ın zamanında Selçuklu devleti ve ülkesi, büyüklüğünün ve genişliğinin doruğuna erişti. Öyleki, Çin sınırından Akdeniz'e, Harzem ve Kıpçak bozkırlarından Yemen'e kadar Melikşah adına hutbe okunuyor, Doğu Roma İmparatoru ile Gürcistan'ın Hıristiyan emirleri ona haraç ve cizye veriyorlardı. Melikşah zamanında İsfahan, dünyanın en önemli ve en mamur şehirlerinden biriydi. Bu padişahın, onun vezirlerinin ve devlet büyüklerinin İsfahan'da yaptırdıkları tarihi binaların bir kısmı bugün hâlâ ayakta durmaktadır. İslâmiyetten sonra İran'da belki de Doğu'da kurulmuş olan devletlerin en güçlüsü Selçuklu devleti idi.

Melikşah, saltanat tahtına oturduktan sonra ülke yönetiminin dizginlerini büyük ölçüde veziri Hâce Nizâmü'l-Mülk'ün ellerine bıraktı. Yaptığı büyük hizmetlerden dolayı ona "Atabek" ünvanını verdi. Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında Semerkand bölgesinin yöneticisi İlegin, Tirmiz'i aldı. Melikşah, Kirman'ın Selçuklu emiri 'Îmâdu'd Devle Kâvurd'un saltanat iddiasıyla ayaklandığı haberini alınca hemen iyi donatılmış bir orduyla Rey'e vardı. Hille ve Musul'un Arap emirleri ona yardıma geldiler. Hemadan yakınlarında Kâvurd'la yaptığı kısa süren savaşı kazandı. Fakat Melikşah'ın Kâvurd ailesine tanıdığı özerklik yüzünden Kirman 583/1187 yılına kadar Kirman Selçukluları adıyla bilinen devletin merkezi olarak kaldı.

Melikşah saltanat tahtına oturmadan önce babası tarafından görevlendirildiği İran'ın batısında bulunan El-Cezire'de⁶ savaşıla meşguldü. Bu sırada o, Fatimî sultanlarından Mustansır'ın idaresi altında bulunan Suriye ve Filistin'i alması için Harzemli Türk emirlerinden birini gönderdi. Bunların 463/1070 yılında Suriye topraklarına yaptıkları seferler sonuçsuz kalınca Tâcuddîn adıyla tanınan kardeşi Tutuş'u Suriye'nin fethine tayin etti. Tâcuddîn Tutuş, önce Haleb'i kuşattı. Bu sırada

⁶ Bu bölge, İran'ın batısında ve Irak'ın kuzeyinde bulunur.

Fatimîlerin Şam'ı kuşatması üzerine halkın daveti üzerine Şam'a geldi. Mısırlılar kaçtılar. Tutuş fazla zorlanmadan 472/1079 yılında Şam'ı aldı ve Suriye Selçukluları adıyla bilinen devleti resmen kurdu.

473/1080 yılında Melikşah'ın kardeşi Tekiş, Horasan'ın bazı bölgelerini ele geçirerek yağmaladı. Bu şekilde burada karışıklığın temelini attı. Melikşah üzerine yürüyünce Tekiş itaat etmeye mecbur kaldı. Fakat asi ruhu onu rahat bırakmadı. Tekrar isyana ve yağmaya koyuldu. Bunun üzerine Melikşah 477/1084 yılında onu yakalatıp gözünü kör ettirdi. Aynı yıl Süleymân Kutalmış'ı⁷ Firenklerin elinde bulunan Antakya'nın fethine gönderdi. Daha sonra da Süleymân Hân'ın elinden Semerkand'ı aldı.

Bu seferde Vezir Nizâmü'l-Mülk, Ceyhun gemicilerinin ücretini Antakya'dan alman haraçla ödedi. Onun bu hareketi âdet oldu ve yıllarca unutulmadı. Bu seferde Sultan Melikşah, Tamğaç Hân ibn Buğrâ Hân ibn İbrâhîm ibn Naşr ibn İlek Hân ibn Buğrâ Hân el-Mâzî'nin kızı⁸ Terken Hatun'la evlendi. 476/1083 yılının Receb ayının yirmi beşinci günü Sultan Melikşah'ın Sancar'da⁹ bir oğlu oldu ve ona Sancar adını koydu.

Melikşah 470/1077 yılında daha önce Türkler tarafından alınmış olan Küçük Asya vilâyetlerinden Konya ve Aksaray'ın yönetimini I. Tuğrul'un oğlu Şihâbu'd Devle Kutalmış ibn İsrâîl'in oğlu Süleymân'a bırakmıştı. Bu Süleymân Selçuklularının Anadolu şubesinin kurucusudur.

Süleymân, 477/1084 yılında 358/968 yılından beri Doğu Roma İmparatorluğunun elinde bulunan Antalya'ya saldırıp orayı Melikşah adına fethetti. Böylece Selçuklu devletinin toprağını Batı'da Akdeniz sahillerine ulaştırdı.

Melikşah, 2 yıl sonra yani 479/1082 yılında İsfahan'dan hareket edip El-Cezire ve Suriye'ye doğru yürüdü. Musul üzerinden yukarı Fırat bölgesine vardı. Uzun yıllar Rumların elinde bulunan o bölgedeki kalelerin bazılarını alarak Halep'e yöneldi ve bu şehri de fethetti. Buradan yürüyüp ilk defa Bağdad'a vardı. 480/1083 yılında orada kızını Abbâsî Halifesi el-Muhtedî ile evlendirdi.¹⁰

⁷ Kutalmış kelimesi (kut alma) manasına gelir.

⁸ Buğra kelimesinin manası, kesilip kurutulmuş hamur, yani eriştedir.

⁹ Sancar, Suriye'nin kuzey-doğusunda bulunan dağlık bir kasaba olup Habur nehri oradan geçer.

¹⁰ Melikşah'ın serveti hakkında şunları naklederler: Kızını Abbâsî Halifesi El-Muhtedî ile evlendirirken ona çeyiz olarak, çoğu altın ve gümüş yüklü Rum ipeğiyle süslenmiş 130 deve, altından ve gümüşten yapılmış ev eşyası yüklü 74 ve paha biçilmez mücevher ve süs eşyasıyla dolu 12 gümüş sandığı çeken 6 katır vermişti. Dr. ^c Abdullâh Râzî, *Tarih-i Kâmil-i İrân*, Tahran 1344 ş. (1965), s. 194

Melikşah'ın fetihlerinden biri de 482/1085 yılına rastlayan Maveraünnehr'in fethidir. O yıl, Maveraünnehr halkı, zâlim ve gaddar bir genç olan Semerkand emirinin memurlarından Şemsü'l-Mülk'ün kardeşinin oğlu Ahmed Hân ibn Hızır Şâhî'yi Melikşah'a şikâyet etti. Melikşah, veziri Nizâmü'l-Mülk ve büyük bir ordu ile İsfahan'dan kalkıp Maveraünnehr'e geldi. Kısa zamanda Buhara ve Semerkand'ı aldı. Buraya bir vali tayin etti. Ahmed Hân'ı cezalandırmayıp onu İsfahan'a gönderdi. Bu seferde Kaşgar hükümdarı, Melikşah'a bağlılığını bildirdi ve onun adına hutbe okuttu.

Melikşah, bu seferden Horasan'a dönünce, Semerkand'da bıraktığı yönetici ve adamları isyan ettiler. Bunun üzerine tekrar Maveraünnehr'e hareket etti. Veziri ve Ahmed Hân'ın diğer adıyla Tâcuddîn Şîrâzî'nin halası ve Tamgaç Hân'ın kızı olan karısı Terken Hatun'un yardımlarıyla asilere ve onlarla beraber olan Emir Hanî Fergane'ye boyun eğdirdi ve İsfahan'a geri döndü.

Melikşah'ın saltanatının son yıllarında kendisi ve karısı ile Nizâmü'l-Mülk'ün arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Padişah ile veziri arasındaki bu anlaşmazlıkların sebebi, vezirin yönetimde ağırlığının ve itibarının günden güne artmasıydı. Terken Hâtun ile Nizâmü'l-Mülk arasında ortaya çıkan ihtilafın sebebi ise, Melikşah'ın yerine geçecek olan kimse konusundaydı. Vezir, Berkyaruk'un, Terken Hatun da küçük oğlu Mahmud'un padişah olmasını istiyordu. Bu görüş ayrılıkları Nizâmü'l-Mülk'ün görevi bırakmasına sebep oldu. Onun yerini Tâcü'l-Mülk ebû'l-Ganâim Kummi aldı. Bu durum bir bakıma Mahmud'un padişah olmasını isteyenlerle Nizâmü'l-Mülk'ün amansız düşmanı Şiilerin bir zaferi sayılabilir.

Hâce Nizâmü'l-Mülk, Nihavend yakınındaki Bağdat yolunda 485/1092 yılında İsmailiye mezhebi fedailerinden Ebû Tâhir adlı biri tarafından katledildi.¹¹

Başta Melikşah olmak üzere Selçuklular hakkında bilgi veren eserlerin en önemlisi *Tabakât-ı Nâsırı'*dir.¹² Bu eser, Melikşah'ın Mısır seferini şu

¹¹ Hemedan ve Kirmanşah yakınlarında bulunan Nihavend veya Berucerd'de 485 yılının Ramazan ayının onunda (5 Ekim 1092) 75 veya 77 yaşındayken öldürüldü. (Atâ Melik Cuveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Muhammed Kazvîni neşr. Leiden 1912, s. 462) Yakınları, onun naaşını İsfahan'a götürdüler ve ortasında büyük bir çay akan, yeşillikler içindeki Kerrân mahallesinde defnettiler. İsfahanlılar, onun kabrinin bulunduğu yere "Turbet-i Nizâmî" derler, (Hindüşah, *Tecâribu's-Selef*, Abbâs İkbâl neşri. Tahran 1313 (1934), s. 280 vd.)

¹² *Tabakât-i Nâsırı'*, Farsça tarih kitaplarının en önemlilerinden biridir. Horasan âlimlerinden Kađi Minhâc Sirâc Cûrcânî tarafından 658 (1259) yılında Delhi'de yazılmıştır.

şekilde anlatır: “Gaznin ileri gelenlerinden biri tarafından yazılmış olan *Muntehib-i Târîh-i Nâsır*’de şu cümleler dikkatimi çekti: Bir gün Sultan Melikşah, veziri Nizâmü’l-Mülk’e, orduyu hazırla, Mısır’a sefer yapmaya karar verdim, dedi. Nizâmü’l-Mülk de ona, padişahım bu kararınızı bir daha gözden geçiriniz. Çünkü Mısır’da, Karmağilerin ve sapık dinlilerin sayısı çoktur. Sizin onların inançlarının yanlışlığını öğrenmenizi ve onların siz Sünnî padişahım hakkında söyledikleri kötü sözlerin kulağınıza gelip üzülmenizi istemiyorum, diye cevap verdi. Bu sözler üzerine Melikşah’ın, kararımın dönmem imkânsız, sen hazırlıkları yap, diye ısrar edince Nizâmü’l-Mülk gerekli hazırlıkları yaptı. Padişah büyük bir ordu ile Mısır’a doğru hareket etti. Mısır’a varınca halk onu karşıladı ve saygıda kusur etmedi. Melikşah, Kahire önlerine gelene kadar kimseyle ilgilenmedi. Nil nehrini geçince Firavun’un sarayını sordu. Öğrenince askerlere orada beklemelerini söyleyip kendisi yalnız muhafızını alarak sarayın önünde atından indi. Firavun’un tahtının bulunduğu yerde iki rek’at namaz kıldıktan sonra secdeye varıp Allah’a şu şekilde münacaatta bulundu: Ey Allahım, bir kuluna Mısır ülkesini verdin. ‘enâ rabbikumü’l-a‘lâ’ (Ben senin Rabbinden daha yüceyim) iddiasında bulundu. Doğu ve Batı ülkelerini ihsan ettiğin bu zayıf kulun da senin huzurunda secde edip ‘subhâne rabbî el-â‘lâ’ (senin en yüce olduğunu itiraf ederim) diyor. Zaten sana ancak bu söz yaraşır. Daha sonra secdeden kalkıp askerlerinin yanına geldi. Kahire’ye uğramadan Horasan’a geri döndü.

Hace Nizâmü’l-Mülk’ün katledilmesinden sonra¹³ Selçuklu devleti günden güne zayıfladı. Melikşah’ın ölümüyle de eski ihtişamını kaybetti.¹⁴

Melikşah sarayının şairi olan Emîr Mu‘izzî, bu büyük padişahın ölümü üzerine söylediği mersiyede şöyle diyor:

Üslup bakımından eşsizdir. Kitabın yazarı, zamanının ileri gelenlerinden olup Gurlular ve Senceboğulları sarayında yaşamıştır. Kitap ‘Abdu’l Hâyy Habîbî’nin önsözü ve açıklamalarıyla Afganistan Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

¹³ Nizâmü’l-Mülk’ün katledilişinde Vezir Tâcü’l-Mülk ile Melikşah’ın karısı Terken Hatun’un parmağı olabilir.

¹⁴ *Câmiu’t-Tevârih* ve *Târîh-i Güzide*’ye göre Melikşah Bağdat’ta 485 yılının Şevval ayında (Kasım 1092); *Nizâmü’l-Mülk*’e göre 471 (1078) yılında; İbnü’l-Esir’e göre 485 yılının Şevval ayının ortasında Cuma gecesi (15 Kasım 1092); Aḥbârü’l-devleti’s-Selçûkiyye’ye göre de 16 Şevval 485’de (16 Kasım 1092) 38 yıl 3 ay 17 gün yaşadıktan sonra ölmüş, 17 yıl padişahlık yapmıştır. Burada en doğru olan tarih İbnü’l-Esir ve Aḥbâr-üd-Devleti’s-Selçûkiyye’nin verdikleri tarihtir. Tecârubu’s-Selef, Melikşah’ın ölümü ile Nizâmü’l-Mülk’ün ölümü arasındaki zaman farkını bir aydan, *Târîh-i Beyhak*’ın yazarı 40 günden az, ‘İmâd Kâtib de 33 gün olarak naklediyor.

“Devlet ve millet âdil padişahantans yoksun kalınca, devletin işi gevşedi, milletin işi tehlikeye girdi. Doğuda ve batıda bu vahim olaya örnek göstermek zordur. Bu olayın denizde ve karadaki yankısı korkunçtur. Şevval ayı (padişahın öldüğü ay) insanlara felaket getirdi. Anlayışlı insanlar daha da çok acı çekti. Ayın birinde o bilge vezir, ertesi ay da o değerli padişah onun peşinden cennet bahçesine gitti. Tanrı'nın gücü karşısında padişahın güçsüzlüğü ortaya çıktı. Sen bir Tanrı'nın gücüne bak, bir de padişahın âcizliğine. Yazıklar olsun, böyle bir padişah ve böyle bir vezir, bunca büyüklük ve ihtisamlarıyla ansızın bu dünyadan ayrıldılar.”¹⁵

Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan Selçuklu devletinin çöküşü, Sancar'ın ölümünden (552/1157) sonra daha da hızlandı. Şehzadeler arasında başgösteren anlaşmazlıklar yüzünden devlet parçalandı ve ülkenin muhtelif yerlerinde bağımsız devletler kuruldu. Alparslan'ın kardeşi Kâvurd tarafından kurulmuş olan Kirman Selçukluları (442-582/1050-1186), merkezi Rey ve Hemedan olan ve Sultan Muhammed'in oğulları tarafından kurulan Irak Selçukluları (511-591/1117-1194), Suriye Selçukluları (487-511/1094-1117), Anadolu'da kurulan Anadolu Selçukluları (471-700/1078-1300) gibi devletler ortaya çıktı. Bunlardan başka Maverâünnehir'de Âl-i Efrâsîyâb (380-603/990-1206), Herat ve Gazne arasındaki geniş dağlık topraklar üzerinde kurulan ve Cibal Melikleri adıyla da bilinen Gurlular (544-602/1149-1205), daha önce Selçuklulara bağılı olarak Harzem'de hüküm sürmüş olan Harzemşahlılar (490-628/1096-1230), Azerbeycan Atabekleri 552-622/1157-1225) ve Fars Atabekleri (543-644/1148-1246) gibi devletler Büyük Selçuklu İmparatorluğunun enkazı üzerinde ortaya çıktı.

Selçuklular zamanında Fars dili ve edebiyatı büyük bir gelişme ve yayılma gösterdi. Irak ve Azerbeycan'da Fars dilini güzelleştirip zenginleştiren yazarlar ve şairler yetişti.

Selçuklu devletinin kuruluşu, Orta ve Yakın Doğu tarihinin en önemli tarihî olaylarından biri olup İran için yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. Selçuklular kısa bir zamanda başta İran toprakları olmak üzere geniş topraklar üzerinde kurulmuş olan devletleri yönetimleri altına alarak siyasî birliği kurmuştur ve yönetimler altındaki insanlara yaşama ve düşünme hürriyeti sağlamışlardır.

Gazneliler devrinde Fars dilinin himaye edilip resmî bir dil olması yolundaki çabalar ve faaliyetler sonuçsuz ve meyvesiz kalmışken

¹⁵ Çok uzun olan bu mersiye'nin burada yalnız bir kısmını nakletmekle yetindik. Tamamı için bak. Emîr Mü'izzî, *Divân*, ^cAbbâs İkbâl neşri. Tahran 1318 ş. (1939)

Selçukoğulları zamanında bu hayal gerçekleşti, Farsça devlet dili oldu ve eski parlaklığına yeniden kavuştu. Bildiğimiz kadarıyla bu parlak ve aydınlık devirde Arap takviminin ve ay adlarının yerine İran takvimi ve ay adları kullanılmaya başlandı. Bu konuda Tabakât-ı Nâsirî şunları yazıyor: “...O padişahın (Melikşah) dünyada çok sayıda hayırlı eserler kalmıştır. Bu eserlerden biri, nücum ilminde görülen yanlışlıkların düzeltilmesidir. Yanlışlıklar şundan kaynaklanıyordu: Kamerî aylarının (Arap aylarını kastediyor) fazlalığı sebebiyle gözlemde birçok farklılıklar ortaya çıkıyordu. Hesaplar yanlış düşüyor, takvimlerde sapmalar oluyordu. Melikşah'ın buyruğu üzerine nücum âlimleri ve matematikçiler yeni bir rasat şekli geliştirdiler. Ayın günlerini tesbit ettiler. Hamel'in (Koç burcunun) ilk adı Rebi ayının ilk günü olan Nevrûz-i Celâlî'nin (Celâlî yeniyılı) adı bu padişahın lakabından alındı. Melikşah'ın hayırla anılmasına sebep olan diğer konular da iyi işler yapmış olan Nizâmü'l-Mülk'ün onun veziri olması,¹⁶ Şeyh Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr ve İmâm Muhammed Gazzâlî gibi büyük şahısların onun zamanında yetişmesidir. Saltanat süresi 26 yıl idi.”

Selçuklular, Fars kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulundular. Selçuklulardan önce Büveyhoğulları devletinin ihmali yüzünden Farsça, İran'ın doğu bölgelerine sıkışmış kalmış, batıdaki şair ve yazarların çoğu eserlerini Arapça olarak vermişlerdi. Selçuklularla birlikte Arapça yerini Farsçaya bırakarak sadece dinî eserlerde kullanılmaya başladı. Bu devirde medeniyet ve kültürde büyük bir ilerleme kaydedildi ve güzel sanatların her dalında görkemli eserler verildi. İran toprakları üzerinde meydana getirilen bu yüksek medeniyet ve kültür, Selçukluların hâkimiyetleri altında bulunan geniş bölgelere yayıldı. Farsça, Küçük Asya'da kurulan Anadolu Selçuklu devletinin de resmî dili oldu.

Mirzâ İsmâ'il Hân Afşâr Hamîdü'l-Mülk, Hâce İmâm Zahiruddin Nişâbüri'nin *Selçük-nâme*'sinin önsözünde şunları yazmıştır:¹⁷ “İskender'in ortaya çıkışından sonra Ege denizinin doğu sahillerinden ve Çanakkale'den başlayarak Anadolu'dan atılan İran Medeniyeti birkaç yüzyıl sonra Selçuklu hanedanı sayesinde tekrar orada sağlam bir şekilde kök saldı. Moğol saldırıları sırasında Anadolu Selçukluları devleti âlimler için emin bir sığınak oldu. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, İbn Bîbî, Kân'î Tûsî, Şadrüddin Konevî ve daha pek çokları gibi Farsça yazan mutasavvîf, âlim ve şairlerin

¹⁶ Bak. Dr. Bedî'ullâh Debîrî-nejâd, *Hâce Nâsirüddin Tûsî, Dânişmend-i Bozorg-i Irânî*, Vahid, sayı: 15 (1350 ş./1971).

¹⁷ Bu kitap, Ebû Hamîd Muhammed ibn İbrâhîm tarafından *Selçük-nâme*'nin zeyli ile birlikte 599 (1204) yılında yazılmıştır. s. 3.

eserleri, türlerinin en güzelleri arasında sayılır. Anadolu Selçuklu sanatında da İran sanatının etkisi inkâr edilemez. Selçuklu padişahlarının çoğu Fars şiirine büyük ilgi göstermişlerdi. Büyük Selçuklu devletinin son padişahlarının ve Anadolu Selçukluları padişahlarından Keykubad'ın ve diğerlerinin söyledikleri şiirler, birinci derecedeki şairlerin şiirleri seviyesindedir. Büyük Selçuklularla onların kollarının tarihi hakkında yapılacak araştırmaların İran ve diğer Batı Asya ülkelerinin tarihleri bakımından çok önemli olduğu ortadadır.”

Selçuklular devri, şair ve yazarların sayısı ve kalitesi bakımından İran'ın tarihî ve edebî devrelerinin en parlak olanı sayılır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi o devirde Farsça resmî dil ve saray dili olarak büyük bir himâye gördü. Padişahlardan başka 'Amidü'l-Mülk Kündürî ve Nizâmü'l-Mülk gibi vezirlerle diğer devlet büyükleri de âlim ve şairlere kucak açarak onları teşvik ettiler.

Nizâmü'l-Mülk, padişahıtan aldığı tam yetki ile ilme olan bağlılığını “Nizâmiye” adı verilen medreseleri kurmakla gösterdi. İsfahan, Belh, Merv, Nişabur, Basra, Musul, Bağdat şehirlerinde Nizâmiye medreselerinin kurulup gelişmesinde büyük çabalar harcadı. 30 yıl Alparslan ve Melikşah'ın veziri olarak Selçuklu İmparatorluğunun gelişip genişlemesinde önemli hizmetlerde bulundu. Yapımına 457/1064 yılında başlanılan Bağdat Nizâmiye Medresesini, dershanesi, kütüphanesi, mescidi ve vakıflarıyla beraber 459/1066 yılında faaliyete geçirdi. Medresenin tamamlanmasından sonra devrin meşhur âlimlerinden Ebu İshak Şirazi'ye (Kazerunî) bu ilim yuvasını yönetmesini rica etti. Ebu İshak Şirazi önce oranın yapımında kullanılan paranın gasp yoluyla elde edilmiş haram para olduğunu ileri sürüp teklifi reddetti ve okulun mescidinde namaz kılmadıysa da sonra ısrarlara dayanamayıp işi kabul etti. Fakat yine de o, Nizâmü'l-Mülk'ün ona gösterdiği aşırı saygıya rağmen, vaazlarında ve derslerinde korkmadan onu ve adamlarını eleştirdi, okulun haram paralarla kurulduğunu söylemeye devam etti.

Bu yüzyılda ve takip eden V./XI. yüzyılda okullarda okutulan dersler Fıkıh, Usul, Hadis, Kelam, Tefsir ve Arap edebiyatından meydana geliyordu. Fakat felsefe, daha önceki parlaklığını bu devirde bulamadı. Çünkü din âlimleri, felsefe öğretiminin günah olduğunu ilân ederek onu yasakladılar. Felsefeyle uğraşanları kâfirlikle suçladılar. Bu devrin büyük âlimleri Nazîr 'Aynü'l-Kuzât Hemadanî (524/1124 yılında katledildi) ve Şeyh Şihâbuddîn Suhreverdî (587/1191 yılında katledildi) sapıklıkla itham edilip, serbest düşünme suçuyla ölüme mahkum edildiler.

Âlimler ve zâhitler diğer ülkelerde gördükleri ilginin kat kat fazlasını Selçuklu sultanlarından görüyorlardı. Onların vaazlarını ve derslerini büyük kalabalıklar dinliyordu. Sultan Sancar'ın âlimlere duyduğu saygıyı Zahirî Nişaburî şu şekilde anlatıyor:¹⁸ “Sultan Sancar'ın zamanında Horasan bölgesi insanların yaşamak istediği yer, âlim ve şâirlerin toplantı alanı, kültür ve sanatın kaynağı idi. O, âlimlere ve mutasavvıflara saygı ve sevgi gösteriyor, çalışmalarını destekliyor ve onların düzenledikleri toplantılara katılıyordu.”

Selçuklular devrinde yaşayan İmâm Faḫr Râzî, İmâm Muḫammed Gazzâlî, Ebû'l-Ferec ibn Cûzî, Şeyḫ Şihâbuddin Suhreverdi, İmâmu'l-Ḥaremeyn Cûveynî gibi daha pek çok âlim, mutasavvıf ve tarihçiler, İslâm medeniyetinin ve kültürünün gelişip yayılmasına önemli katkılarda bulundular. Selçuklu padişahları Türk olmalarına rağmen Fars dilinin ve edebiyatının ilerlemesine yardımcı olup, Farsça yazan şairleri teşvik ettiler. Şairlerin emiri Mu'izzî, Enverî, Haḫânî ve Nizâmî gibi bu devirde yetişen şairler, Fars edebiyatının en büyükleri arasında yerlerini aldılar. Selçuklu sultanlarından himaye ve destek görmüş olan diğer yazar ve şairler de şunlardır: Ebû'l-Fazl Beyhaḫî, Şeyḫ 'Abdullâh Enşâri, Esedi Tûsî, Nâsır Ḥusrev, 'Ömer Ḥayyâm, Senâî, Cemâleddîn 'Abdurrezzâk İsfahânî vb.

Selçuklu padişahlarının bazıları da şair idiler. Melikşah ve III. Tuḫrul'un Farsça şiir söylediklerini kaynaklar nakleder.

Selçuklu sultanlarının yanında onların emrinde bulunan devlet büyüklerinin de şairlere ilgi göstermeleri sonucunda Fars şiiri ulaşabileceği en yüksek noktaya ulaştı. Emir Mu'izzî ve Enverî gibi kaside şairlerinin yanında Ḥakîm Senâî ve Kamâluddîn Buḫarâî gibi mutasavvıf şairler de kendilerini himaye eden Sultan Sancar'a şiirlerinde geniş yer vererek onu göklere çıkardılar.

Bu devirde çeşitli konularda çok sayıda eser verildi. Bunlara örnek olarak, eczacılık konusunda yazılmış olan *Kitabu'l-Ebniye 'an Ḥaḫâyıḫı'l-Edviye*, Nâsır Ḥusrev'in nazari hikmet konusunda yazdığı *Zâdu'l-Musafirîn*, İmâm Muḫammed Gazzâlî'nin âmelî hikmet konusunda yazdığı *Kimyâ-yı S'âdet* gibi hepsi de Farsça olan ilmî eserlerin yanında Zemaḫşerî, Zûzenî ve Şehristânî gibi âlimlerin Arapça yazdığı eserleri verebiliriz.

Birkaçı dışında Selçuklular devrinde yazılmış olan mensur eserlerde manzum eserlerdeki sadelik görülmemektedir. Mensur eserlerin yazarları anlaşılması zor kelime ve deyimler kullanmışlar, eserlerinde ayet, hadis,

¹⁸ *Selçük-nâme-i Zahirî*, s. 45; *Râhetu's-Sudûr-i Râvendî*, s. 171.

atasözü ve vecizelerle Arapça ve Farsça şiirlere yer vermişlerdir. Bu tarzda yazılmış olan eserlere örnek olarak Ebû'l M'âlî'nin *Kelile ve Dimne*'sini, Nizâmî 'Arûzî'nin *Çehâr makâle*'sini, İbn Findûk'un *Târîh-i Beyhak*'ını *Târîh-i Yemîni*'yi ve *Merzbân-nâme*'yi gösterebiliriz.

Selçuklu sultanları sanat ve zenaatın teşvikçisi, sanatkâr ve zenaatkârların koruyucusu ve destekçisi olarak tanınırlar. Bu devirde çok sayıda sanatçı yetişti. İsfahan, Merv, Nişabur, Herat ve Rey sanatkârların toplanıp eser verdikleri yerlerdi. Bugün bu devir sanatkârlarının eserlerinin çoğu yurtiçi ve yurt dışı müzeleri süslemektedir. Bunların dokumacılık, oymacılık, seramik, minyatür, kitap süsleme ve hattatlık dallarında bıraktıkları eserler kendi türlerinin şaheserleri arasında sayılır. Sanat tarihinde Selçuklu devri sanatının incelik ve zerafet bakımından önemli bir yeri vardır. Büyük sanat tarihçisi Christie Wilson bu konuda şöyle diyor: "Selçuklular devrinde sanatın bütün dallarında ve mimarîde büyük bir gelişme kaydedildi. İran toprakları üzerinde gelişen bu sanatlar, fetihler yoluyla Küçük Asya'ya, Kuzey Afrika'ya da taşınmış o bölgelerin sanatlarını da etkisi altına almıştır."¹⁹

Melikşah zamanında musikî çok büyük bir gelişme gösterdi. İmâmu'l Haremeyn lakabıyla bilinen Ebû'l M'âlî Cuveynî, çok güzel harp ve tambur çalıyordu. Ebû'l M'âlî, Melikşah'ın İstanbul seferine onunla birlikte katılmış, oraya vardığı zaman Rum müzisyenleriyle org çalma konusunda yarışmaya girmiş, birkaç Rum'un birlikte çaldığı orgu o tek başına onlardan daha güzel çalmış, bunu gören Rum Kayzeri hayretler içinde kalarak İstanbul'un haracını vermeyi kabul etmiştir.

Parlak ve huzur dolu Selçuklular devrinde mimarî olgunluk seviyesine çıktı. Bu devir mimarları İsfahan, Ordistan, Zavare, Gulpâyegân, Bersiyan şehirlerinde görkemli binalar yaptılar. Bunlara örnek olarak Nizâmü'l-Mülk Kümbetini, Tacü'l-Mülk Kümbetini, Ziyâr Minaresini, Sarban Minaresini, Çehil Dohter-ân (40 kızlar) Minaresini, Mescid-i 'Alî minaresini gösterebiliriz. Bunların herbiri bir sanat hârikasıdır.

Bu devirde yetişmiş en büyük hattat, Ebû'l M'âlî Nehâs'tır. Ebû'l M'âlî, uzun yıllar Selçuklu sultanlarının sarayında yaşadktan sonra şöhreti her tarafı sarınca Abbâsî Halifesi El-Mustensır (487-512/1094-1118) tarafından Bağdat'a davet edilmiş, orada büyük bir ilgi görmüş, vezirlik makamına kadar yükselmiştir. O, çok yoğun devlet işlerinin arasında bile hattatlıktan el çekmemiştir.

¹⁹ *Târîh-i Şenâyi'-i İrân*, Farsçaya çeviren: 'Abdullah Feryâr, s. 143.